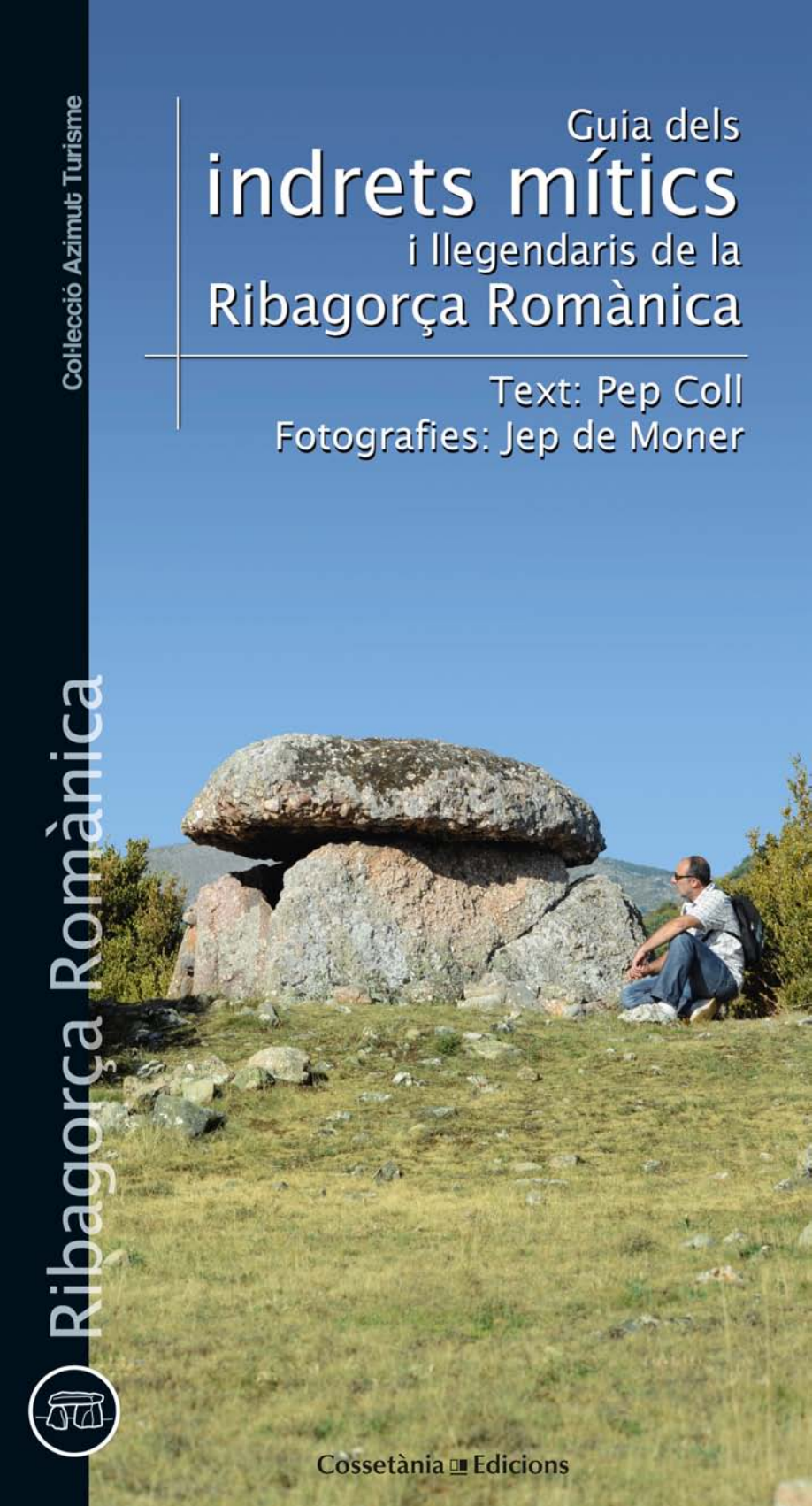
Col·lecció Azimut Turisme

Guia dels indrets mítics i llegendaris de la Ribagorça Romànica

Text: Pep Coll
Fotografies: Jep de Moner

Ribagorça Romànica

Cossetània Edicions

Aquest llibre ha estat editat amb la col·laboració de

Primera edició: novembre del 2012

© Pep Coll i Jep de Moner

© de l'edició:
9 Grup Editorial
Cossetània Edicions
C/ de la Violeta, 6 - 43800 VALLS
Tel. 977 60 25 91 • Fax 977 61 43 57
cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

Disseny i composició: Imatge-9, SL

Impressió: Romanyà-Valls, SA

ISBN: 978-84-9034-028-8

Dipòsit legal: T-904-2012

AZT13-RIBAGORÇA.indd 2 08/10/12 11:48

Col·lecció: Azimut Turisme • 13

GUIA DELS INDRETS MÍTICS I LLEGENDARIS DE LA RIBAGORÇA ROMÀNICA

De la Casa Encantada al Castell del Turbó

Text: Pep Coll
Fotografies: Jep de Moner

Cossetània EDICIONS

AZT13-RIBAGORÇA.indd 3 08/10/12 11:48

Índex

Presentació: De la Casa Encantada al Castell del Turbó 9

I. Valls de Viu i de Malpàs 13
1. La Casa Encantada (Pinyana) 14
2. Cal Xollat de Perves 16
3. El Graller del Portús 17
4. Les bruixes dels Prats d'Adons 18
5. La Roca dels Corbs (Abella d'Adons) 19
6. La Cova dels Encantats (Viu de Llevata) 20
7. Casa Casós de Montiberri 21
8. Origen del nom Malpàs 22
9. Els barons d'Erill 23
10. Ermita de Santa Margarida (Erillcastell) 25
11. Peranera, poble embruixat 27
12. La Bassa del Dimoni (Raons) 28

II. La Terreta 31
1. El pas del Portús i l'ermita de Sant Gervàs 32
2. La cova del Sanat (Llastarri) 33
3. Els frares de Llastarri 35
4. L'azina del Consell (els Masos de Tamúrcia) 36
5. El mas de la Mel (la Torre de Tamúrcia) 37
6. Cal Casolà de la Torre de Tamúrcia 38
7. Esplugallorna (Espluga de Serra) 39
8. Els Graller de Castellet 41
9. Cal Rei d'Esplugafreda 42
10. El Graller d'Esplugafreda 44

III. Del Pont de Montanyana a Betesa 47
1. Ca l'Apotecari (el Pont de Montanyana) 48
2. Mare de Déu de Baldós (Montanyana) 49
3. Ermita de Santa Baldesca (Coscolla) 51
4. El Forat de les Encantàries (Berganui) 52
5. El Sant Crist d'Areny 53
6. La Paül d'Iscles 55
7. Serra Crestada i el Brocó de Canada (Cornudella) 56

❮ *Detall de les ruïnes del monestir d'Ovarra*

AZT13-RIBAGORÇA.indd 5 08/10/12 11:48

8. Cal Senyor de Puimolà 59
9. Casa Carrera (el Sas) 60
10. El Serrat dels Confossos (el Sas) 62
11. La bruixa de Soperuny 63
12. Casa Alós de Soperuny 65
13. Prodigis del monestir d'Alaó (Sopeira) 66
14. Els Pouets de la Canal (Santorens) 69
15. La Llengua de Tambor (Betesa) 71
16. Cova i ermita de Rigatell (Betesa) 72
17. La font dels Bassons (Santolària) 73

IV. El Pont de Suert i rodalies 75
1. Llegendari del monestir de Lavaix 76
2. El retaule de Sant Sebastià (el Pont de Suert) 79
3. La padrina de Suert 80
4. La Font de la Mola Encantada (Buira) 81
5. Mare de Déu de la Mola (Sirés) 82
6. Ermita de Sant Salvador (Irgo) 84
7. El conte dels gegants de Pustellí (Sarroqueta) 86
8. Santa Maria de Sarroqueta 89

V. La Vall de Boí 91
1. Saltabancals de Saraís 92
2. Les Encantàries de Barruera 93
3. El cementiri de Durro 95
4. Sant Quirc de Durro i de Taüll 97
5. Les bordes de Basco (Erill la Vall) 98
6. Les falles de Boí 100
7. Casa Perneri (Taüll) 102
8. La cova de l'Osso (Taüll) 103
9. El conte dels tres campanars 104
10. Ermita de Sant Nicolau (Aigüestortes) 105
11. Santuari de Caldes 106

VI. Valls de Barravés i del Baliera 109
1. Les misterioses dones dels Carantos (Vilaller) 110
2. Mare de Déu de Riupedrós 111
3. El camp dels diaplerins (Vilaller) 113
4. La boga de Senet 114
5. El Caçador d'Aneto 115
6. El castell d'Estrada (Aneto) 117
7. Santuari de Viuerri (Montanui) 118

AZT13-RIBAGORÇA.indd 6 08/10/12 11:48

8. Ermita de Sant Aventí (Montanui) 120
9. El Clot de l'Infern (Casterner) 121
10. L'esgarrapada de l'ós (Casterner) 122
11. Casa Francés de Castanesa 123
12. La Roca dels Moros (Siscarri) 125

VII. Les Paüls i Bonansa 127
1. La Taula dels Tres Bisbes 128
2. La collada de Mossèn Pateta (Nerill) 129
3. Les bruixes de les Paüls 130
4. Els moros de Rins i Pedrafita 132
5. El senyor d'Espés 133
6. El Forat de la Portella (Abella d'Espés) 134
7. L'ermita de les Ares 136
8. Origen de Bonansa 137
9. Casa Navarri de Bonansa 139
10. Les encantàries dels Plans 140
11. El castell de Pegà 143

VIII. La vall de Roda 145
1. El pas de la Croqueta (Ballabriga) 146
2. El monestir d'Ovarra 147
3. Els *casals* de les Entuixasses (Castrocit) 148
4. Santuari de la Mare de Déu del Cis (Beranui) 150
5. El Graller de la Senyora (Beranui) 152
6. Ermita de Sant Sadurní (Visalibons) 154
7. Les fonts de Sant Cristóbal (Biascas) 156
8. El pont de Serradui 158
9. El Tossal dels Moros 159
10. Colls de Vent i de Diana 160
11. La potada del cavall de Santiago (Sant Esteve del Mall) 161
12. Llegendari de la catedral de Roda 162
13. La *silleta* de Sant Ramon 165
14. El Rocal de la Ribera (Villacarli) 167
15. La font de la Pedrenya 168
16. Ermita de Sant Adrià del Turbó 169
17. El Castell del Turbó 171

Fonts bibliogràfiques 173

Agraïments 177

AZT13-RIBAGORÇA.indd 7 08/10/12 11:48

Presentació

De la Casa Encantada al Castell del Turbó

Entre la serra del Cis i el Brocó de Canada
hi ha or per mantindre set anys Espanya
(Refrany de la Ribera de Cornudella)

La Ribagorça, territori històricament fronterer entre Catalunya i Aragó, avui es troba repartit administrativament en tres comarques. La Ribagorça Oriental, d'administració aragonesa i amb capital a Graus, comprèn a grans trets les valls de l'Éssera i de l'Isàvena i la riba dreta de la Noguera Ribagorçana fins més avall del congost de Mont-rebei, quan el riu entra a Catalunya. La riba esquerra de la Noguera i els afluents que hi desaigüen per aquesta banda pertany a Catalunya. L'Alta Ribagorça, amb capital al Pont de Suert, s'estén des dels límits de la Val d'Aran fins a la serra de Sant Gervàs. El pobles ribagorçans del sud pertanyen al municipi de Tremp, capital de la comarca del Pallars Jussà. La Ribagorça Romànica, associació pública creada per promoure desenvolupament econòmic i cultural de les valls pirinenques de la Ribagorça, comprèn la comarca de l'Alta Ribagorça, els pobles de la Terreta i aquests deu municipis aragonesos de la Ribargorça Oriental: Areny, Beranui, Bonansa, Isàvena, les Paüls, Montanui, el Pont de Montanyana, Sopeira, Torre la Ribera i Vall de Lierp. Els habitants de banda i banda de la frontera administrativa conserven (de manera més precària i insegura en els municipis més occidentals) el dialecte ribagorçà, modalitat de la llengua catalana.

Aquesta guia, basada en un treball encarregat per la Ribagorça Romànica, es proposa estudiar aquells indrets del territori on la imaginació dels ribagorçans ha situat fets que van tenir lloc en un època ancestral o bé en un passat concret, però mitificats amb el pas del temps per la visió del poble. Es tracta en la majoria dels casos de narracions, fantàstiques o senzillament curioses, que intenten explicar l'origen d'una advocació religiosa (el santuari del Cis), l'origen d'un nom de lloc (Bonansa) o qualsevol altre fenomen, sigui geològic (el Rocal de Torre la Ribera), històric (el castell de Pegà), artístic (els tres campanars de la vall de Boí), administratiu (els límits territorial entre Senet i Vielha) o de qualsevol altra mena. Es poden distingir dues classes d'indrets: els *naturals* i els *culturals*, és a dir, de construcció humana.

Quant als naturals, es tracta de paratges propis del paisatge de muntanya: penyes, coves, avencs, roques, congostos, fonts, tolls, collades, altiplans, boscos… Indrets freqüentats pels pastors, o accidents geogràfics peculiars, que criden l'atenció i que, per tant, són propensos a desplegar la imaginació del poble. Hi abunden de manera especial les coves, entre

‹ *Panoràmica des de la cova del Sanat*

AZT13-RIBAGORÇA.indd 9 08/10/12 11:48

les quals cal distingir una doble tipologia: les **esplugues** (abrics la penya poc profunds), i els anomenats **grallers** (avencs verticals i profunds). La peculiar i variada geologia del Prepirineu ribagorçà, conformada per dues serres calcàries (el Turbó i Sant Gervàs) i dues de conglomerat (Lleràs i el Cis), propicien aquest tipus de fenòmens. En canvi, en les valls pròpiament pirinenques, escassegen les coves a causa de la composició dels materials que conformen el Pirineu axial, que en la capçalera de l'Alta Ribagorça assoleix cims que sobrepassen els 3.000 metres (Besiberris, Punta Alta i Mulleres). Per altra banda, en aquests cims impressionants així com en les penyes i estanys que els envolten hi escassegen també els indrets mítics, a causa de la distància que els allunya dels nuclis de població. Perquè hi hagi llegenda, hi ha d'haver gent que la imagini i la recordi. A banda de coves, la geografia ribagorçana és generosa en fonts, barrancs, penya-segats, roques, turons, altiplans… i altres accidents geogràfics propicis d'excitar la imaginació.

Pel que fa als *indrets culturals*, ens referim a construccions humanes, entre les quals incloem ermites, monestirs, cases pairals, ponts, castells, monuments megalítics o les ruïnes d'un poble abandonat. Es tracta, en la majoria dels casos, de construccions medievals, artísticament incloses dins de l'estil romànic. La història del territori sembla haver-se aturat a l'Edat Mitjana. L'any 1149, amb la reconquesta de Lleida per part dels cristians, no només el bisbat de Roda es trasllada a la capital del Segre sinó també una part de la població ribagorçana, atreta per les facilitats de repoblar unes terres de conreu més fèrtils. Comença així l'estancament i decadència d'unes valls que al llarg de dues o tres centúries havien estat protagonistes de la reconquesta cristiana.

En la font originària d'on brollen els relats llegendaris hi podem distingir tres dolls principals, per bé que sovint l'aigua de l'un i de l'altre es barreja, de manera que es fa difícil de destriar. El doll que podríem anomenar llibresc o erudit, ja que s'alimenta de fets suposadament històrics, no és gaire important a la Ribagorça. Llegendes com el senyor d'Erill (un dels nou barons de la fama), els moros d'Espluga de Serra, o el senyor d'Espés, s'han difós probablement des de medis erudits per aquesta via. Per contra, el doll de la religió cristiana és sens dubte el que baixa més cabalós en el llegendari ribagorçà. Històries miraculoses escampades durant segles pels monjos dels monestirs de Lavaix, d'Alaó i d'Ovarra, pels ermitans dels santuaris (Sant Gervàs, Caldes de Boí, el Cis, Sant Sadurní), pels rectors de desenes de parròquies i per la mateixa seu episcopal de Roda d'Isàvena. En tercer lloc, tenim les llegendes que pròpiament podríem qualificar d'origen popular, com les històries protagonitzades per encantàries, diaplerins i d'altres personatges que no semblen provenir dels erudits ni de la religió cristiana. Amb tot, sigui quina sigui la procedència, a còpia de temps el poble s'ha fet seu el relat, i en aquest sentit podem dir que totes les llegendes ho són, de populars.

La majoria d'historiadors estan d'acord que el Cristianisme no es va propagar per les valls ribagorçanes fins als primers segles de la reconquesta (segles IX i X) i que fou portat pels carolingis. La nova i poderosa religió intentarà esborrar o, almenys, reconvertir antigues creences, amb un èxit

AZT13-RIBAGORÇA.indd 10 08/10/12 11:48

sovint més aparent que real. Per molt que els clergues prediquin que únicament Déu pot fer miracles i que, per tant, la Mare de Déu i els sants són només *intercessors* davant d'ell, el poble continuarà aferrat al seu ancestral "politeisme menut" (com l'anomena Xavier Fàbregas). Les mares portaran els seus fills herniats a Sant Gervàs, convençudes que és aquest sant (i no pas Déu) qui cura de trencadura, i els sords acudiran a Santa Margarida d'Erill, i els coixos arrossegaran la cama muntanya amunt fins a l'ermita de Sant Aventí de Montanui. Les ermites s'aixecaran sovint en antics indrets de culte. Les encantàries, divinitats femenines de l'aigua i la fecunditat, hauran de ser desplaçades pel culte a la Mare de Déu. És tanmateix sorprenent la capacitat de supervivència d'aquest mite, el qual, sense el suport de la religió oficial ni dels savis, ha arribat viu fins als nostres dies.

Municipis compresos dins de la Ribagorça Romànica

A banda dels miracles de **verges** i de **sants** i dels prodigis de les **encantàries,** trobem en el llegendari ribagorçà si fa no fa el mateix ventall de personatges mítics de les valls pirinenques veïnes: **bruixes** (dones malvades de carn i ossos que porten una doble vida); **moros** (antics habitants que van deixar tresors fabulosos), **diaplerins** o **minairons** (follets tancats en un canut, capaços d'enllestir qualsevol feina a l'instant), **óssos** (que es comporten com els humans), **diables** (que enginyen obres hidràuliques a canvi de l'ànima), **bisbes**, **ànimes en pena**, **senyors feudals**… Es tracta, en definitiva, d'històries i creences que expressen, sovint en clau fantàstica, les pors i les il·lusions, els rituals màgics i devocions religioses, els records ancestrals o, senzillament, l'imaginari simple d'una gent que ha hagut de sobreviure en un medi hostil com és l'alta muntanya.

La guia recorre un centenar d'indrets escampats per la geografia de la Ribagorça Romànica, estructurats en 8 capítols: *1*) Valls de Viu de Malpàs. *2*) La Terreta. *3*) Del Pont de Montanyana a Betesa. *4*) El Pont de Suert i rodalies. *5*) La Vall de Boí. *6*) Valls de Barravés i del Baliera. *7*) Bonansa i les Paüls. *8*) Vall de Roda. El redactat de la llegenda o de la tradició, es complementa amb la situació geogràfica del lloc i la manera d'accedir-hi, un apartat on es detallen les **fonts** (bibliogràfiques o de treball de camp), un altre més subjectiu d'**aclariments i comentaris**. L'apartat de Bibliografia conté una setantena llarga d'obres consultades, les quals s'esmenten en cada indret, per ordre cronològic d'edició. A banda de la bibliografia específica de tema llegendari, he cregut convenient afegir altres obres generals que aporten aspectes artístics, lingüístics, geogràfics o, en el cas de coves i avencs, espeleològics. Quant al treball de camp, he tingut en compte, en primer lloc, les meves recerques anteriors, realitzades a principis de la dècada dels 90 i publicades a *Muntanyes Maleïdes* (1993) i *Viatge al Pirineu fantàstic* (1994). A tot aquest material, cal afegir les aportacions d'una cinquantena d'informants que he tingut ocasió entrevistar, amb la col·laboració del company fotògraf, Jep de Moner, al llarg dels mesos d'estiu i tardor de l'any 2011.

Vet aquí, doncs, com la Ribagorça ha conservat fins avui, a banda d'un valuós patrimoni monumental i artístic, històric i de natura, un ric i variat patrimoni mític i llegendari, bona part del qual es materialitza en aquests indrets, en tant que constitueixen el suport material i perdurable de la fantasia dels avantpassats. Així haurien de ser considerats pels ribagorçans i per les institucions que els representen: com un valor cultural que s'ha de conèixer, protegir i revitalitzar. Tant de bo que aquest llibre serveixi perquè el centenar de tresors fantàstics enterrats entre la Casa Encantada de Pinyana i el Castell del Turbó continuïn vius mil anys més en l'imaginari dels habitants de la Ribagorça.

Masia de Casós de Montiberri ›

AZT13-RIBAGORÇA.indd 12 08/10/12 11:48

I. Valls de Viu i de Malpàs

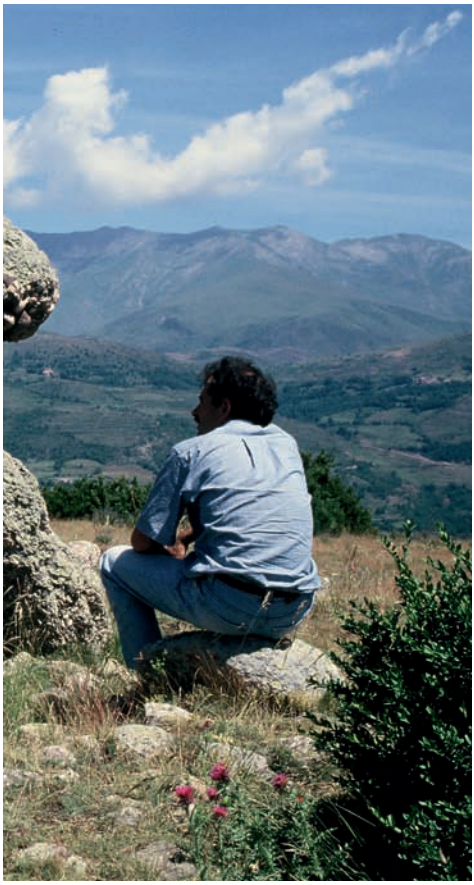
1. La Casa Encantada (Pinyana)

En temps antics el tram de la vall de Cadolla que va des de Pinyana fins al pla de Corroncui estava cobert per les aigües formant un estany. Vora l'estany hi vivien bruixes i encantades, dones fantàstiques que tenien poders màgics i coneixien els secrets de les herbes remeieres. Un bon dia, la llegenda no explica per què, una encantada de dimensions gegants va arrencar cinc cantals enormes de la muntanya que tancava l'estany per la banda de migdia, i les aigües es van escórrer ribera avall fins al riu Bosia. Es va formar llavors el congost de Pinyana, que d'aquella feta rep el nom d'Estanyobert.

La geganta es carregà a l'esquena les roques que havia arrencat. La llosa més grossa, de tres metres de llarg per dos d'ample, se la va posar damunt del cap com si portés un càntir d'aigua. Se'n posà dues més sota les aixelles i el parell que quedaven les lligà amb una soga i se les penjà al coll, una al davant i l'altra al darrere.

I amb aquesta càrrega de rocs la donassa va tirar costes amunt cap les muntanyes de llevant del riu. Tot i el pes, no parava de filar amb les mans encara que li quedaven lliures. A l'arribar a la carena que separa el bosc de Sarroca de la vall de Cadolla, es va ajupir com si vol-

AZT13-RIBAGORÇA.indd 14 08/10/12 11:48

gués fer un riu, però en realitat va caure morta de fatiga. I així va ser com es formà la cabana de roques coneguda com la Casa Encantada.

Després de la mort de la geganta, sembla que les encantades de la vall de Cadolla visitaven de nit la casa del capdamunt de la serra. Almenys així ho asseguraven els darrers habitants de la Bastida de Bellera, un poble abandonat de la vall de Sarroca. Contaven que algunes nits de l'any veien una blancúria al cap d'aquella serra, que no era neu ni rosada sinó la roba que les encantades estenien després de fer la bugada. Tot i saber que aquelles peces de roba tenien poders màgics, a ningú se li acudia d'intentar pispar-ne alguna. Sabien que, en pic s'hi atansessin, la roba es faria fonedissa com per art de màgia.

Fonts: Rocafort (Excursions), Navarro (Casa), Violant (Pirineo), Coll (Quan Judes i Viatge), Obiols (Fulls).

Situació: El dolmen de la Casa Encantada es troba a la carena de la serra, que separa la vall de Pinyana de la de Sarroca de Bellera (a 1.380 metres sobre el nivell del mar). S'hi pot accedir, en tres quarts d'hora, des de Pinyana seguint les traces d'un camí que surt del capdamunt del poble, en direcció llevant. També hi ha camí marcat des de Cadolla. Al congost d'Estanyobert, s'hi pot entrar remuntant el barranc poc més amunt de Cadolla.

Aclariments: La Casa Encantada s'aixeca al límit entre els termes de Pinyana i de Cadolla, però de fet, cau dins del terme d'aquest últim (ajuntament de Sarroca de Bellera) i per tant, dins de la comarca del Pallars Jussà. El congost d'Estanyobert ja és de Pinyana.

Per altra banda, el dolmen, descobert pel jurista i escriptor aragonès Joaquín Manuel de Moner i de Siscar, és un dels primers dòlmens documentats i estudiats de Catalunya (*Dos monumentos druídicos sitos en el distrito de Senterada, Partido de Tremp, en la provincia de Lérida*. Fonts 1872). Com s'estilava en els historiadors de l'època, l'atribueix als druides, antics sacerdots celtes que oferien sacrificis humans damunt d'aquest altar de roca. Una interpretació que els historiadors d'avui consideren tan fantàstica com la geganta que traginava roques o les encantades que hi estenien la bugada.

AZT13-RIBAGORÇA.indd 15 08/10/12 11:48

2. Cal Xollat de Perves

El vell de cal Xollat de Perves tenia els minairons, una mena de follets fantàstics, capaços de realitzar en un instant tota mena de feines i treballs, per pesats que fossin. Els minairons eren tan remenuts que en un canut d'agulles, com el que tenia el Xollat, n'hi havia milers. Quan el Xollat destapava el canut sortien a raig, com un eixam rabiós, mentre rondinaven "Què farem, què direm? Què farem, què direm?". Ell els manava la feina que més li convenia. Per exemple, segueu el prat de les Canals o aneu al tros de Fontalada, o feu que la *calderilla* que porto a la butxaca es converteixi en monedes d'or. I aquestes ordres es complien en un dir Jesús. Tenia tanta moneda que la podia fer anar ben abundant. Conten que per la boda d'un dels seus fills a l'església del Pont de Suert, els carrers del poble van quedar blancs de tanta plata com hi va llençar. I que la calamarsada de plata es va fondre més de pressa que les pedres de gel a l'estiu.

De vegades el Xollat ordenava al minairons: "Convertiu-vos en cabres i au, aneu a péixer on vulgueu." Al capvespre aplegava una ramada de milers de cabres, munyia els seus braguers inflats i després de reconvertir-les en minairons, els manava que es fiquessin al canut. En cas que, un cop obert el canut, no els hagués manat cap feina, diuen que se li haurien entortolligat al coll fins a escanyar-lo.

Recorda també la crònica popular que quan el vell del Xollat va morir, va entrar un corb per la finestra i es posà al capçal del llit per vetllar-lo. L'endemà al matí, quan els familiars van obrir la porta de l'habitació, el cadàver i l'ocellot havien desaparegut. Per fer veure que l'enterraven, dins del taüt hi van ficar un buscall. Els familiars del Xollat volien regalar el canut, però no el va voler ningú. Tothom considerava que era obra del diable.

Fonts: Violant (Pirineo), Coll (Quan Judes, Muntanyes i Viatge), Marliave (Panthéon i Pequeño), Quintana, Gutiérrez, Joan Casanova.

Situació: Casa el Xollat de Perves, avui molt restaurada, es troba al centre del poble, davant del safareig.

Aclariments: La fama del vell del Xollat com a propietari del fabulós canut (no hi ha llibre de follets que no l'esmenti) és deguda en bona part a Ramon Violant, nascut a Sarroca de Bellera, un poble veí de Perves. L'estudiós del folklore l'esmenta en la prestigiosa obra *El Pirineo español*, editada a Madrid l'any 1949.

AZT13-RIBAGORÇA.indd 16 08/10/12 11:48